

ինչ էլ որ լինի նախապաշարմունքների արմատը, որը մենք պէտք է փորձենք՝ թէկուզ այդ որքան էլ տանջալից լինի, մեզանից իւրաքանչիւրը իր սրտում պիտի դրոշմի այն ճշմարտութիւնը, որ սիրուց դուրս երջանկութիւն չըկայ և ինքնասիրութիւնից դուրս — չարութիւն։ Միայն այդ ճշմարտութիւնն է բաց անում դէպի երջանկութիւն տանող դուռը։

Թարգմ. ՎԱՀԱՆ ԱՋՏՅԱՆ

Շարոյարէկի

ԱՆԳՆԱՅԻ ՄԱՏԵՆԱԳԻՆԵՐՈՒՆ

Վ. Ա. Ս. Ս. Ա. Կ. Ը

Անգղիոյ գրավաճառութեան վիճակին և անոր փոխարինութեանց վրայ *Mercur de France* ին մէջ հրատարակեալ *Arnold Bennett* ին մէջ գրութենէն քանի մը կէտեր կ'առնունք որոնք կրնան մեզի խորհրդածութեանց նիւթ ըլլալ։

Թէ ինչ աստիճանի կը հասնի անգղիացիներուն մէջ կարդալու փափաքը, հետեւել կը բացատրէ։ Մատենագրական կրկին տպագրութիւնները համեստ գիններով կը վաճառուին, մինչդեռ նոր գրուածները ամենաբարձր։ Անգղիական նորավիպի մը սովորական մաքուր գինը գրեթէ 5 ու կէս ֆր. է, բայց ուրիշ գրուածներ, նոյն իսկ շատ անգամ աւելի թուով ալ վաճառուած, ինչպէս կենսագրութիւնը, ճանապարհորդութիւնը, և զբօսամարցը (*sport*) շատ աւելի բարձր գնեցով կ'երթան որ մեզի երեակայական կ'երեւին։ Անգղիա նշանաւոր անձ մը չի մեռնիր որ անձառ չի տայ կենսագրական մէկ կամ երկու հատորներու գրութեանց, և ասոնք հրապարակ կը դրուին 20է 40 փրանկաց։ Շատ կան ճանապարհորդք և բօսամարցիկը (*sportsmen*) որոնք արկածներու կ'ենթարկեն իրենք գիրենք ճանապարհորդութիւններով և ամէն տեսակ վրտանգներով, միայն իրենց տպաւորու-

թեանց և յիշատակարաններու հատոր մը կազմելու համար։ Այսպէս G. Shillingsի *In wildest Africa* անուանեալ մէկ գրութիւնը զարգարեալ վայրենի կենդանեաց լուսանկարներով և զարմանալի պատմութիւններով լի, հրատարակեցաւ այս վերջերս 5000 փրանկ 29 փրանկի որ անմիջապէս սպառեցաւ։

Իրաւ է որ ժողովրդեան մէկ մեծ մասին համար կան յանօթատու գրատուններ *circulating libraries* որոնք 13է 150 փրանկի ընկերագրութեամբ ամէն տարի չորսէն հինգ հազար փրանկի արժողութեամբ գրքեր փոխ կու տան իրենց իւրաքանչիւր ընկերին։ Երեք են զիսաւոր յանօթատու գրատուններ. *Mudie's*, *Smith's* և *Times Book Club*. ասոնց փոքրագոյնը որ է երրորդը՝ 80,000է աւելի ընկեր ունի։ Ամենաբարձր գնեցով հրատարակեալ գրոց մէկ մեծ մասը այս գրատուններս կը գնեն, բայց ոչ երկու, երեք կամ տասն թուով, այլ շատ անգամ չորս հարիւրաւոր օրինակներ, ընկերաց անթիւ պահանջները գոհացնելու համար՝ որոնք անմիջապէս կ'ուզեն կարդալ ժամանակին նորաձեւութիւն եղած հատորները (*just out*)։ *Mudie's* գրատունը, կ'ըստի որ 80,000 փրանկի արժողութեամբ Վիկտորիա թագուհւոյն նամակներու օրինակներ գնեց։

Mudie's և *Smith's* շատ անգամ կը դաշնադրին իրարու հետ ուրիշ գրավաճառաց հակառակ, գինները վար իջեցնելու համար, որոնք առասպելական արժէքներու կ'ուզեն հասցնել։ Իրենց շնորհիւ այսօր նորավիպի մը սովորական գինը 5 փրանկը չանցնիր, մինչդեռ քանի մը տարի առաջ քառասուն փրանկի կը հասնէր։

Sir Walter Besant կը հաշուէր որ տասնութերկու տարի առաջ՝ որ Անգղիա յիսուն նորավիպ գրող կային որոնց աշխատութիւն ըտարին իրենց առ նուազն քսանուհինգ հազար փր. կը պտղաբերէր։ Այսօր այս բաղադրու խուճրդ անտարակոյս աւելցած է։ Հոչակաւոր փաստարան մը, սենդանաւոր մը, մեծ դեղավաճառ մը մրցա-

բանի մէջ ձի վազցնող երիտասարդ մը *jockey* Լոնտոնայի մէջ տարին քսանուհինգ հազար փրանկը մեծ զրկանք կը համարին, բայց զրազէտի մը համար՝ նոյն իսկ Անգղիոյ մէջ՝ արհամարհելի գումար մը չէ՝

Նոր վիպասան մը իր աշխատութիւնը կը ներկայացնէ տպագրելի մը որ եթէ հաւնի, մէկէն կանխիկ գումար մը չիտար և նոյն իսկ քիչ անգամ կը գնէ վէպը, այլ շատ անգամ կը խոստանայ վաճառման վրայ հարիւրին այսչափ ինչ տալ, սովորաբար հարիւրին տասը կամ տասնուհինգ։ Բարձր գին դնելով՝ վաստակը անհամարանելի չէ, եթէ վէպը լաւ ընդունելութիւն գտնէ։ Եթէ վաճառումը 1000 օրինակը անցնի, առ հարիւր բաժինը կ'առուելու և կրնայ մինչև 20 առ հարիւր հասնիլ, քանի մը հազար կանխիկ վճարմամբ։ Եթէ 5000ը անցնի, հեղինակը կրնայ 25 առ հարիւր պահանջել և 7500 մը կանխիկ։

Անգղիոյ մէջ հարիւրէն աւելի վիպասաններ կան որ իրենց ամէն մէկ վէպին համար առ նուազն 7500 փր. կ'ընդունին։ Այն հեղինակաց գրութիւնները որ 20,000էն աւելի կը վաճառուին մինչև երեսուն առ հարիւր կը հասնի իրաւունքը, և կ'ըսուի թէ *Hall Caine* մինչև 3 ու կէս փր. ընդունած է իւրաքանչիւր օրինակի վրայ։ Ներկայապէս այս Ողիմպոսին վրայ կը գտնուին Անգղիոյ երկու տասնեակ մը վիպասանից, ինչպէս տիկին *Humphry Ward*, *Rudyard Kipling*, *J. M. Barrie*, *Maria Corelli*, *Hall Caine* և ուրիշներ. ասոնք երեակայական գումարներ կը վաստկին, և երբեմն կէս միլիոն միայն մէկ գրքի համար։ Բայց ասոնք զարտուղութիւններ են, և ասոնցմէ վար շատեր կան որոնց ժողովրդականութիւնը շատ նուազ է, թէ և շատ անգամ արուեստական աւելի արժանաւորութիւն ունին, ինչպէս *Wells*, *George Moore*, *Robert Hichens*, *Edon Phillpotts*, *Maurice Hewlett*, *T. Quiller-Couch*... Եւ սակայն պէտք է

ըսել որ նոյն իսկ այս զրիչներս 50 կամ 100 հազար փրանկէն նուազ չեն շահիր տարին։

Եթէ այս վերջին տարիներու մէջ հեղինակաց վիճակը յայտնի կերպով բարւոքած է, այս բարւոքումս գրական գործիչներս ընկերութեան մը կը պարտին, ընկերութիւն մը որ մեզի համար բոլորովին օտար է։ Ասոնք միջնորդ մ'են հեղինակին և տպագրիչին մէջ. երբ հեղինակը գրեաւ մը կը պատրաստէ զոր կ'ուզէ վաճառել, իր գործակալին կը յանձնէ զայն, որ միշտ իր ժամանակը կ'անցնէ քննելով շուկան, պահանջները, տրուած գինները և տպագրողաց *idiosyncrasia*, որ է ըսել ասոնց քմահաճոյքը և փոփոխական փափաքները, և ապա հրապարակ կը հանէ։ Գործակալը չունի գրական սքանապարծութիւն, ջլային չէ, արուեստաւորի բնաւորութիւն չունի, այլ գործոյ հանդարտ մարդ մ'է որ շատ լաւ կը նայի թէ իր և թէ յաճախողին շահը։ Հեղինակը վաճառել չգիտեր և չի կրնար ալ գիտնալ, որով գրական գործակալութիւնը շատ հեռաւորս հաստատութիւն մ'է։ Լոնտոնայի մէջ գլխաւորները վեց հատ են և Անգղիոյ գրական շարժման քսանին տասնութ իրենց ձեռքն է։

*
* *

Անգղիական ներկայ ժամանակիս վիպագիր հեղինակներէն վերջը՝ անգամ մ'ալ մեր վիպագիրներուն վրայ նայինք։

Պատանի մը որ քանի մը վարժարան փոխելով և վերջապէս օր մը Ռուսմաւարտի անունը և վկայական մը առնելով կ'ելլէ վարժարանէն — չի մոռնաւ ըսելու որ ուսման տարիներուն մէջ հայրը կամ մեծ եղբայրը՝ հանգստեան օրերը զինքը շուկայ տարած և փորձած են որ գրագիրներուն քովը կենալով վարժի համարակալութեան, նամակագրութեան և այլն և վերջապէս վարժարանին ամենայն ուրիշներուն սահմանեալ տարիները աւարտելէն վերջը, յոգնած՝ երկար հանգստեան

մը պէտքը կը զգայ և ամառուան վերջերը կամ աշնան սկիզբը, ծնողացը հետ կամ անոնց հաւանութեամբ ծանօթ ընտանեաց մը քով՝ կ'երթայ վոսփորի անտառախիտ շրտառտ գիւղերէն մէկը քիչ մը շուշն առնելու։ Փանի մը անգամ ժամադրութիւններ ընդունելով, կը համարձակ ինքն ալ ժամադրել, և, վաղը ժամը ութին Գէստանէ սուշու, ըսելով, իրարմէ կը բաժնուին։ Երկրորդ օրը կարծեմ հրաւիրեալին ժամացոյցը կեցած ըլլալով՝ որոշեալ տեղը չի կրնար գալ։ Կը սպասէ խեղճ ուսումնաւարտը, վեր վար պտըտելով և ձեռքի գաւազանովը ծառերուն ցած ճիւղերը կը ծեծէ, և երկրորդ ու երրորդ հաջորած մը կը փորձէ տալ օգին մէջ տատանող տեւրենքուն, և վերջապէս ինկած տեղը վրան կը կոխէ բարկութեամբ և քիչ մը ոտքը կը ցաւցնէ։ Կէս մը կադալով կը շարուանակէ իր պտոյտը երբեմն երբեմն հառաչելով, բացուէ սիրտ։ Թաւ սպազայ վիպասանութեան մը առաջին տողը։ Նոյն իրիկունը տուն կը դառնայ և զգայուն նամակ մը կը պատրաստէ և կու տայ Ուստա Յակոբին որ ընթերցէ վերջը տանի իր հասցէին։

Այսպէս երբեմն յաջող և երբեմն անյաջող ժամադրութիւններով ձմեռը կը մօտենայ և կը դառնայ քաղաք։ Երրորդը կը յորդորեն գործի մը սկսիլ, պատուաւոր վաճառատան մը մէջ, համարակալի, գրագրի կամ թարգմանի պաշտօնով, բայց ինքը որոշած է իր վիճակը։ — Եւ զրա կանութեան ճիւղը ընտրեցի, կ'ըսէ, և սենեակը նստած կը գրէ, կ'աւրէ, նորէն կը գրէ, կը պատուէ և ձմեռուան կրակ վառելու նիւթ կը պատրաստէ։ Վերջապէս օրին մէկը կը հաւնի գրածին, կը կարգայ, նորէն կը կարգայ, քանի մը բառ կը փոխէ, մատուրները գրասեղանին վրայ զարնելով ոտքերը կը համրէ, կը սրբագրէ և կ'որոշէ որ ալ մաքուր օրինակ մը գրէ և տանի լրագրի մը խմբագրին յանձնէ, այս անգամ ձրի, ապահով ըլլալով որ գրածը ընդունելութիւն գտնելով, լրագրագետը պիտի խնդրէ որ նման գրու-

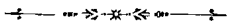
թիւններ պատրաստէ վարձը խոստանալով, և այս վստահութեամբ կանխեալ իր հասցէն ալ տուած է։ Այս նախընթաց գրութեան վերնագրին է, անբայդ ժամուրդարիմը, կարճ ու երկայն տողերով և կաղ ոտքերով գրուած մը որ տեսնողը ուսանաւոր կը կարծէ և ինք ալ այդ դուռը պատրաստմամբ գրած է։

Օրեր կ'անցնին և լրագրին մէջ կը տեսնուի վերջապէս այդ «վասն դատարկութեան տեղոյ» դրուած ոտանաւորը։ Կը սպասէ նամակի, բայց ասոր մէջն ալ անբաղդ կ'ելլայ։ Վերջապէս կ'որոշէ և վէպ մը կը պատրաստէ, կը տանի տպագրագետի մը և կ'ուզէ վաճառել, բայց տպագրիչը չի կրնար որոշում տալ մէկէն և ժամանակ կ'ուզէ աչքէ անցնելու։ Նամակի կը սպասէ բայց նամակ չի կայ։ Առաւօտ մը կ'երթայ տպարան։ — Այս օրերս շատ գործ ունէինք, կ'ըսէ տպագրագետը, եթէ կ'ուզէք ձեր հաշուին կրնանք տպել։ Երկայն բանախօսութենէ մը վերջը կ'որոշին գինը՝ պայմանով որ առաջին օրինակներէն զոյացած գումարը տպագրութեան ծախքին համարուի, որ կարծեմ մինչև այսօր չէ լրացած։ Եւ այդ խեղճ երիտասարդը որ օր մը կրնար հեղինակ մը ըլլալ, վասն զի ոչ ոք առաջին օրը մէկէն հեղինակ կ'ըլլայ, կը ստիպուի խանութ երթալ։

Այս և ասոր նման դէպքերով չենք ուզեր ըսել թէ մեր մէջը լաւ գրիչներ չի կան, նա մասնաւոր կան, բայց զխաւոր մեծ դժբաղդութիւնը այն է որ կարդացող քիչ ունինք, ոմանք ընթերցասէր չըլլալով և այլոց ալ որ շատ են, վստաւ կը հազիւ կը բաւէ իրենց օրական պտոյից և ոչինչ և կամ շատ քիչ բան կ'աւելնայ ընթերցման սեփականելու։ Անոր համար լաւ կ'ըլլայ որ մեր մէջն ալ ըլլան յաճօրտառ գրատուններ, որոնք շատերուն մերձեանալի վարձքերով կարենան ընթերցման տալ գրքերը և խրախուսել գրական ասպարիզին մարդիկները, որոնք շատ անգամ կը ստիպուին գոհել իրենց գրական կարողութիւնը և զբաղիլ ոմանք

վարժապետութեամբ և շատերն ալ խանութ-
պանութեամբ կամ միջնորդութեամբ: Իսկ
անոնք որ ապրուստնին մտածելու պէտք
չունին՝ երբեմն կը գրեն, երբեմն այցելու-
թիւններ կ'ընեն և երբեմն ալ քարայա-
տակի ճարտարապետութեամբ կ'աւանդեն
օրերնին, բայց ասոնց երկրաչափութիւնը
մետրական դրութեամբ չէ, այլ ոտորով:

3200

ՆԻԻԹԵՐ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՋՈՒՂԱՅԻ ԴԻՐԲԸ ԻՍՊԱՀԱՆԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՍԵՆ

Ճոհն Մալքոյմ, որ անցեալ դարու սկիզբնե-
րը երկար ատեն Անգլիոյ գետպանն է եղած Պա-
րսկաստանի մէջ, ի դարձին Եւրոպայ նոյն երկ-
րին պատմութիւն մը գրած է, որ կը հասնի
մինչեւ իր ժամանակը:

Մեզի համար հետաքրքրական է այն կտորը
որ կը նկարագրէ Ջուղայի Հայոց դերը՝ զոր
ունեցան երբ 1722 տարիին, Հիւսէին չափ օրով,
Աֆղաններու Մահմուտ իշխանը պաշարեց ու ա-
ռաւ իսպահանը:

Ահաւասիկ տոյն էջին թարգմանութիւնը:
Ջուղա արուարձանին վիճակը մեծ անհանգիստ-
տութեան պատճառ էր Արքունիքին համար, որ
որոշած էր պաշտպանել իսպահանը: Հայերը որ
կը բնակէին այն արուարձանին մէջ, և Աբասի
օրով հարստացեր էին, ատելութեան և նախան-
ձի առիթով դարձեր էին Հիւսէին չափ ատեն, որ
վերոց իրենցմէ բոլոր առանձնաշնորհութիւն
ները, և վաւերացուց այն հրովայտակը՝ որով
կը վճռէր թէ երբ մահմէտական մը հայ մը ըս-
պանէ, պէտք չէ կենալը կործնելու, այլ այս-
չափ ինչ քանակութեամբ ցորեն տայ մեծածի
ազգականներուն: Հայերը բնակաւայտաբար շատ
տեղահ էին վարչութիւնէ մը որ այսպէս հրապա-
րակաւ դիրենք կը հալածէր. կառավարութիւնն
ալ կատակածէր որ չըլլայ թէ Հայերը պաշար-
ման այս նեղ դիրքին մէջ Աֆղաններու կողմը
բռնեն, չափին հրովարտակ մը հանել տուաւ այս
ինքնատու թէ ինք ամենին աւելի Հայերուն վը-
րայ վտանգ է քան իր միւս բոլոր հպատակնե-
րուն, և զանոնք կը հրաւիրէր որ գունդ մը ձե-
ւացնեն իր արքայական անձը պաշտպանելու հա-
մար:

Հայեր՝ համարումի այստիսի պատուաւոր ցոյ-
ցէ մը խաբուելով, ամէնքն ալ երկրորդ օրը գե-
նուած պալատը ներկայացան կուռելու: Բայց
Հիւսէին չափ՝ փոխանակ իրենցմէ օգուտ քա-
ղելու, զիրենք իրենց գէնքերէն մերկացնել տուաւ,

ըսելով թէ վստահութիւն չունի իրենց վախ,
թէ պարսիկ գունդ մը պիտի բռնէ Ջուղան,
զայն պաշտպանելու համար թէ՛ թշնամիներուն
դէմ և թէ միանգամայն այն վտանգներուն դէմ
որ կրնար ծագիլ իրենց և վարչութիւնի ընդ մէջ
եղած պաղտութիւնէն: Բայց ոչ նախատիքը և ոչ
անիրաւութիւնը չկրցան մղել Հայերն ընելու այն
մատուցութիւնը՝ որուն համար կատակածի էին և
ղած: Թէ և էջին կրնար շատել վարչութիւնն մը
որ դիրենք կը հալածէր, կը ստակային սակայն
մտածելով անգամ՝ թէ ինչ տիտը հետեւանքներ
պիտի ունենայ Աֆղաններու յաղթանակը:

Միւս կողմէն Մահմուտ գրեթէ վախ իր զգար
իր յաղթութիւնէն. բանակին մէջ փակուած կե-
ցաւ մինչեւ որ կրահնց թէ իսպահանի մէջ տար-
տաք ու շփոթը կը տիրէ: Այն ատեն այս հան-
գամանքին օգուտ քաղելու յոյսը զինք սթափե-
ցուց, և իր բոլոր վախը փորձուցաւ հախ ձե-
րահապատան առաւ, որ քաղաքէն երեք մղոն հե-
ռու արքունական զինակ մըն է, յետոյ Ջուղա
արուարձանի վրայ յարձկեցաւ. Բայց երկու
ժամ կուռ ընելէ վերջ Հայերու դէմ, որ զայն
կը պաշտպանէին, ուրիշ բանի չկրցաւ տիրել՝
բայց եթէ դիրքի մը՝ որ բնաւ կարեւորութիւն
չունէր:

Հայեր խնդրեցին Աբաբիոյ վախէն՝ որ ընդ-
հանող հրամանատար ընտրուած էր, գէնքեր
և միջերկրի, պատրաստ ցուցնելով զիրենց Աֆ-
ղաններուն վրայ յարձկելու, և զրաւած դիրքեր-
նէն վանելու: Բայց վախի ո՛ր է օգնութիւն
զրապա իրենց. կամ այն է որ կ'ուզէր Ջուղան
զոհել մայրաքաղաքը ազատելու համար. կամ
այն է որ ծածուկ բանակցութիւններ ուներ թըշ-
նամիին հետ և կամ մոլեռանդները՝ որ թաղա-
ւորին չորս կողմը առած էին, հաճոյք կը զգա-
րին դիրքերը աւելը Գրիստունէից ծաղկեալ գա-
ղութի մը: Անկալն ինծի կ'ընեի թէ՛ վալիին
մերժումը պէտք չէ վերադրել ոչ դիւանագիտու-
թեան, ոչ մատնութեան, ոչ մոլեռանդութեան,
այլ այն վարչանումին ու շփոթին որ մղու տե-
վեճական կ'ընէ տկար ոգիները՝ երբ ստիպա-
ղական կացութեան մը մէջ կը գտնուին:

Մինչ այս մինչ այն՝ Աֆղանները Ջուղայի
պարիսպին մէջ խրամատ մը բացին, և Հայեր
ստիպուեցան ապամահաբարութեան գալ. աւերին
ազատեցան վճարելով եօթնհազար հազար թու-
ման, որ երեք միլիոն ֆրանքի գումար մը կը
ձեւացնէ, և ամենամուստապուցոյցի պայման
յանձն առնելով, այսինքն՝ յիսուն դեղանի աղ-
ջիկներ յանձնելով թշնամիին, որոնցմէ կէսը Մահ-
մուտի հարեմը տալուցնաւ, կէսն ալ իր ցորա-
վարներուն: Անկալելի է նկարագրել ստուկուն
ու յուսահատութիւնը այն ընտանիքներուն ու
ընդ իրենց աղջիկներուն հետ իրենց պատիւն
ալ իր զոհէին, հայերը ցաւէն կարծես անզգայ
դարձեր էին, մայրերը բարձր ձայնով իրենց
աղջիկները կ'ողբային, իսկ այն թշուառ զոհե-
լը այն աստիճան յուսահատութեան մէջ էին,
որ շատերը մեռան և այդպէս ազատեցան իրենց
զաւուն վիճակէն:

Աֆղանները, թէ և անգութ, այսպիսի տեսա-